

BOEKBESPREKINGEN

Responsverhoging en non-respons in surveys

Ineke Stoop (2005) *The Hunt for the Last Respondent: Nonresponse in Sample Surveys*. The Hague: Social and Cultural Planning Office of the Netherlands, 339 pp.

Het probleem van non-respons is door velen lang genegeerd of gebagatelliseerd. De laatste jaren lijkt hierin een kentering op te treden, mede door de toegenomen kritiek op surveys als gevolg van de dalende en internationaal gezien lage respons in ons land. Behaalde Gadourek in *A Dutch Community* (1956) en *Riskante gewoonten* (1963) nog een respons van 88 procent (na correctie voor vertrokken of overleden personen), respectievelijk 94 procent, tegenwoordig spreken de meeste onderzoekers al van een (zeer) goed resultaat bij een respons van 50 tot 60 procent.

De kritiek en de hernieuwde aandacht hebben geleid tot nieuw onderzoek. Vorig jaar verscheen Robert Voogt, *‘I’m Not Interested’: Non-response Bias, Response Bias and Stimulus Effects in Election Research* (dissertatie UvA 2004), waarvan vooral het voorbeeldige Zaanstad-onderzoek onze aandacht verdient. En nu is er de studie van Ineke Stoop, hoofd van de afdeling Informatievoorziening en Automatisering van het Sociaal en Cultureel Planbureau, onder de prikkelende titel *The Hunt for the Last Respondent*. Stoop heeft onderzoek gedaan naar responsverhoging en non-responsvertekeningen in het Aanvullend Voorzieningsgebruikonderzoek (AVO) 1999. Daarnaast gaat ze in hoofdstuk 10 in op het veldwerk voor het European Social Survey. Dit laatste hoofdstuk laat zien hoe moeilijk het is om, ook bij een gecoördineerde aanpak, internationaal vergelijkbare databestanden te creëren als gevolg van ver-

schillen in veldwerk, responshoogte en samenstelling van de non-respons tussen landen.

Wat de studie van Stoop vooral interessant maakt, is de uitvoerige aandacht die zij besteedt aan de veldwerkstrategieën die zijn toegepast om de respons in het AVO 1999 te verhogen. Om het verloop van het veldwerk en de redenen voor non-respons in kaart te brengen is gebruik gemaakt van contactformulieren die door de interviewers voor elke contact(poging) dienden te worden ingevuld. Op deze manier ontstaat een gedetailleerd inzicht in het veldwerkproces. Zo blijkt bijvoorbeeld dat interviewers slechts gedeeltelijk van bovenaf kunnen worden gestuurd en dat hun werkwijze van invloed is op de behaalde respons en op de samenstelling van de (non-)respons. Haar studie onderstreept nogmaals dat respons op surveys een zekere ‘elasticiteit’ bezit: hoogte en samenstelling van de respons zijn mede afhankelijk van de werkwijze en inspanningen die onderzoekers zich getroosten bij de dataverzameling.

Stoop behandelt niet alleen de voordelen van de contactformulieren, maar gaat ook in op de beperkingen ervan. De contactformulieren geven namelijk slechts bij benadering weer wat er feitelijk in het veld gebeurt. Dit heeft te maken met het dubbele karakter ervan: ze verschaffen niet alleen inzicht in het verloop van het veldwerk, maar dienen ook om de interviewers te controleren en te evalueren. Veldwerkers zullen bij het invullen hiermee rekening houden. Contactformulieren moeten dus met de nodige voorzichtigheid worden gebruikt.

Naast responsverhoging wordt uitgebreid ingegaan op non-responsvertekeningen in het AVO 1999. Stoop besteedt daarbij

afzonderlijk aandacht aan bereikbaarheid (het leggen van contact), verschillen in de bereidheid om deel te nemen en de uiteindelijke weigeraars. Van alle huishoudens is 98 procent bereikt, waarvan 66 procent meewerkt, direct of na enige overreding. De totale respons komt daarmee op 65 procent. Onder een steekproef van een deel van de uiteindelijke weigeraars is vervolgens een vervolgonderzoek gehouden.

Twee vragen staan in het non-responsonderzoek centraal: Leidt responsverhoging tot minder non-responsvertekening en verschillen de non-respondenten van de respondenten?

De eerste vraag wordt ontkennend beantwoord: verhoging van de respons leidt tot meer vertekening, omdat degenen die succesvoller meedoen meer lijken op degenen die reeds meedoen, dan op degenen die nog steeds niet meewerken. Deze uitkomst bevestigt wat ook anderen wel hebben gevonden: het verhogen van de respons van een relatief laag naar een iets hoger niveau levert geen verbetering op van de representativiteit van de gerealiseerde steekproef. Sommige survey-onderzoekers verbinden hieraan de conclusie dat responsverhoging geen zin heeft of zelfs overbodig is, maar deze conclusie is incorrect. Hier wordt van de nood een deugd gemaakt, maar dat levert nog geen goede strategie op. Duidelijk is dat alleen hoge responsniveaus (minimaal 80 tot 90 procent) voldoende representatieve steekproeven zullen opleveren.

De uiteindelijke non-respondenten verschillen in het AVO 1999 in een aantal opzichten van de respondenten. Interessant is dat deze verschillen vooral betrekking hebben op inhoudelijke kenmerken (culturele participatie) en niet of veel minder op sociaal-demografische kenmerken of kenmerken van de woonomgeving.

Hoewel Stoop erkent dat er verschillen zijn tussen respondenten en non-respondenten, is zij geneigd de betekenis hiervan tamelijk gering te achten. Mijn inziens is dit een te gemakkelijke conclusie. Een probleem met de uitkomsten van het non-res-

ponsonderzoek is namelijk dat ze moeilijk met zekerheid zijn te interpreteren. Zoals zo vaak in non-responsonderzoek, heeft ook de studie van Stoop met aanzienlijke non-respons te kampen, waardoor de precieze omvang en ernst van de non-responsvertekeningen, zeker voor specifieke subcategorieën, onbekend is. Dit is vooral een gevolg van het feit dat het onderzoek onder de uiteindelijke non-respondenten te kort schiet.

Om te beginnen is een steekproef getrokken uit een deel van de uiteindelijke non-respondenten (maar liefst 44 procent is buiten beschouwing gelaten), waarbij de redenen van non-respons tussen degenen waaruit wel en waaruit niet getrokken is, verschillend zijn. Hierdoor is generalisatie van de uitkomsten naar alle non-respondenten niet mogelijk. Deze aanpak is merkwaardig, zeker ook daar Stoop – overigens terecht – zoveel nadruk legt op het belang van random steekproeven. Mogelijk heeft zij door haar preoccupatie met de ‘hard core refusals’ te weinig oog gehad voor het generaliseerbaarheidprobleem en de omvang van de geselecteerde non-responscategorieën. In de tweede plaats is de getrokken steekproef ($N = 350$), zeker als men non-responsvertekeningen ook multivariaat wenst te analyseren, duidelijk te klein. Ten slotte is de respons ook nog eens te laag. Men streefde naar een respons van 80 procent, maar uiteindelijk is slechts een respons van 67 procent gerealiseerd (Stoop zelf spreekt van ruim 70 procent; zij laat echter een deel van de steekproef buiten beschouwing, wat niet terecht is, aangezien alle 350 personen weigeraars zijn in het hoofdonderzoek en dus moeten worden meegeteld in de noemer, ongeacht de reden van non-respons in het vervolgonderzoek). De relatief lage respons is opvallend en moet voor Stoop teleurstellend zijn geweest, aangezien een ware ‘bestorming’ van deze steekproef heeft plaats gevonden, waarbij kosten noch moeite zijn gespaard. Ook de controlesteekproef ten slotte, getrokken om eventuele designeffecten in het non-responsonderzoek op te sporen, schiet te kort door een te kleine omvang en een te lage respons (64 procent).

Het onderzoek van Stoop laat nog eens zien dat de responsniveaus die tegenwoordig kunnen worden bereikt, vaak tegenvallen, zelfs met toepassing van 'best practices' en het leveren van zeer grote veldwerkspanningen. Daar komt nog bij dat 'de jacht op de laatste respondent' tot de nodige ethische dilemma's leidt, zoals Stoop terecht stelt. Omdat responsverhoging bovendien niet vanzelfsprekend tot meer representatieve steekproeven leidt, meent Stoop dat het streven naar hoge responsniveaus geen efficiënte veldwerkstrategie is. Men kan beter wat lagere (niet: zeer lage) responsniveaus accepteren om vervolgens de vrijkomende middelen te gebruiken voor een aanvullend onderzoek onder de uiteindelijke non-respondenten, zoals zij ook zelf heeft gedaan. Dit lijkt een acceptabel alternatief, waarbij het non-responsonderzoek overigens wel aan een aantal eisen dient te voldoen (representativiteit, steekproefomvang en dergelijke). Echt kans van slagen heeft deze strategie echter alleen als (bijna) alle non-respondenten aan het onderzoek meedoen. Dat blijkt evenwel in de praktijk zelden haalbaar. Afsluitend moeten we dus concluderen dat vanwege het hardnekkige en meestal onoplosbare non-responsprobleem de vooruitzichten voor het surveyonderzoek blijvend somber zijn. Meer aandacht voor alternatieve vormen van dataverzameling is dan ook dringend gewenst.

Henk van Goor

Vechten voor statusbehoud

Don Weenink (2005) *Upper Middle-Class Resources of Power in the Education Arena: Dutch Elite Schools in an Age of Globalisation*. Academisch Proefschrift. Universiteit van Amsterdam.

In de onderwijssociologie werd vroeger bijna uitsluitend de aandacht gericht op de problematiek van kansarme groepen. Toch veranderde er wel iets in de onderwijssociologie. Zie

bijvoorbeeld Ali de Regts bespreking van twee Engelse studies naar de relatie tussen onderwijs en middenklasse in het eerste nummer van dit kersverse tijdschrift. Het proefschrift van Don Weenink sluit aan bij deze nieuwe trend. Onderzoek heeft al talloze keren aangetoond dat verschillen in opvoedingsstijl, taalgebruik, leefstijl, culturele participatie, prestatiemotivatie, en houding tegenover onderwijs en scholing samenhangen met de mate van succes op school. In het verleden zijn er felle debatten gevoerd over de vraag of die verschillen mochten worden geïnterpreteerd als tekortkomingen van de kansarme groepen of puur moesten worden gezien als gevolg van onderwijs dat onvoldoende aansluit bij het anders-geworden-zijn van leerlingen uit groepen die verre van bevoorrecht zijn. De jongste trend richt zich nu ook op de extra inspanningen die de ouders en leerlingen van de (hogere) middenklassen zich getroosten om koste wat kost sociale degradatie van hun spruiten te voorkomen.

Weenink onderzocht de volgende drie schooltypen: reguliere vwo-scholen, vwo's met een *English Stream* en zelfstandige gymnasia. Zijn studie toont de overeenkomsten en verschillen tussen de sociale achtergronden en de motieven van ouders en leerlingen om voor een van deze typen te kiezen. Van de gymnasiumleerlingen behoort 66 procent tot de hogere middenklasse, binnen het Engelstalig vwo is dat 49 procent en binnen het reguliere vwo is dat 37 procent. Zoals te verwachten viel, zien we bij de kinderen van handarbeiders het omgekeerde beeld: acht, vijftien en negentien procent. Het gymnasium is het meest en het reguliere vwo het minst elitair. Bij de keuze voor tweetalig vwo speelt de kosmopolitische houding een grote rol. Ouders en leerlingen die willen aansluiten bij en profiteren van de onstuitbare trend naar verdere globalisering, blijken veel waarde te hechten aan Engelstalig onderwijs met de bijbehorende sterke oriëntatie op internationalisering. Gymnasiumleerlingen hebben over het algemeen ouders en grootouders die zelf ook op een gymnasium hebben

gezet, als student lid van het corps zijn geweest en veel waarde hechten aan de dege-lijke, doch traditionele onderwijsfilosofie die ten grondslag ligt aan het gymnasiale onderwijs. Het onderwijs binnen de *English Stream* wijkt niet alleen qua inhoud, maar ook qua vorm af van het klassieke gymnasium. Het is in vele opzichten minder stoffig en ook dat spreekt een bepaalde groep ouders en leerlingen aan. Het publiek dat dit type kiest is qua sociale klasse, cultuur en leefstijl minder homogeen dan het gymnasiumpubliek.

Hoe hebben deze schooltypen zich in de afgelopen tijd ontwikkeld? Allereerst zet Weenink de recente historie van allerlei politieke ontwikkelingen nog eens op een rij. Het is boeiend om te zien hoe de sociaal-democratische pogingen om het van oudsher sterk gestratificeerde voortgezet onderwijs te egaliseren en scholen grootschaliger te maken allerlei onbedoelde reacties heeft opgevoeren. Daardoor lijkt het tegendeel te zijn bereikt van wat werd beoogd. Het gymnasium heeft niet het loodje gelegd, maar is juist als grote overwinnaar uit de strijd gekomen. Binnen de expansie die het vwo heeft doorgemaakt heeft het gymnasium de sterkste groei gerealiseerd. Overigens kan die expansie van het gehele vwo wel als een succes van het streven naar grotere gelijkheid van kansen worden gezien.

De hogere middenklasse heeft alles op alles gezet om het gymnasium te redden, onder andere door fusies met grote scholengemeenschappen te dwarsbomen. Veel ouders en leerlingen zagen weinig heil in die grootschaligheid en vreesden dat het gymnasium binnen grote scholengemeenschappen snel zijn vertrouwde karakter zou verliezen. Dat verzet is cruciaal geweest voor het overleven en de sterke groei van de gymnasia. Door het onverwachte succes van de zelfstandig gebleven gymnasia dreigden nogal wat grote scholengemeenschappen hun vwo-afdeling te verliezen. Dit proces werd vaak versterkt door een grote toestroom van allochtone leerlingen in de vmbo-afdeling, waardoor bepaalde scholengemeenschappen als zwarte school werden bestempeld. Die beeldvor-

ming vormde voor veel ouders een extra aanleiding om een andere school te gaan zoeken. Van alle pogingen die schoolleiders, schoolbesturen en doortastende ouders hebben ondernomen om het imago van hun school te verbeteren, bleek het oprichten van een *English Stream* het meest succesvol te zijn. Die innovatie trok inderdaad de broodnodige nieuwe leerlingen aan waardoor sluiting kon worden voorkomen.

Weeninks derde onderzoeksthema betreft het verloop van het keuzeproces. Wie of wat gaf de doorslag? Zijn het de leerlingen die hebben beslist, zoals de meeste ouders ons willen doen geloven of was het keuzepatroon reeds voorgebakken tijdens eerdere socialisatieprocessen? En welke waarden speelden een voorname rol bij de afweging van de keuze voor of tegen een bepaalde school of schooltype? Weenink gebruikte zowel kwantitatieve als kwalitatieve methoden om deze vragen te kunnen beantwoorden. Beide benaderingen leverden een grote hoeveelheid gegevens op die voeding geven aan meer en soms minder plausibele inzichten. Zo toont de statistische analyse dat het lidmaatschap van een studentencorps een positieve invloed heeft op de keuze voor functies in het buitenland, wat vervolgens weer een kosmopolitische houding stimuleert, terwijl het rechtstreekse verband tussen corpslidmaatschap en kosmopolitisme negatief is. Hoe dan ook, een kosmopolitische houding van ouders leidt wat vaker tot een keuze voor Engelstalig vwo, en minder vaak tot een keuze voor het gymnasium.

In het kwalitatieve deel worden veel letterlijke citaten uit interviews gepresenteerd. Met de meeste interpretaties van die citaten kan ik moeiteloos instemmen, maar Weenink lijkt wat al te snel geneigd te concluderen dat er van een keuzeproces geen sprake is. Hij doet dat in maar liefst 22 van de 60 gevallen. Ouders en leerlingen die 'simpelweg' de dichtstbijzijnde school hebben gekozen of de school waar een oudere broer of zus al goede ervaringen mee heeft of heeft gehad, hebben volgens hem geen echte keuze gemaakt, maar de automatische piloot het

werk laten doen. Mijn reactie is: wat wil je nog meer? Over die scholen is men toch het best geïnformeerd? Dat geldt zeker als een ouder kind uit het gezin die school al bezoekt of heeft doorlopen. Hetzelfde geldt voor Weeninks neiging wat geringschattend te doen over de motieven en de keuzes en die door de leerlingen zelf zijn gemaakt. Hij lijkt de ouders niet te vertrouwen als zij zeggen dat de wensen van hun kinderen zwaar hebben meegewogen of zelfs de doorslag hebben gegeven. Ook gaat hij nauwelijks in op de invloed van de keuzes van vrienden of vriendinnen. Natuurlijk is enige achterdocht soms wel op zijn plaats. Uit de interviews blijkt zonneklaar dat veel ouders de kunst verstaan om motieven die cultureel niet correct worden gevonden te verpakken in verhullende termen. Over leerlingen uit lagere sociale klassen of allochtone groepen wordt vaak alleen maar gezegd dat ze qua gedrag en oriëntatie anders zijn. Ouders zijn wel duidelijk over het feit dat ze het beste voor hun kind willen en dat is in hun visie bijna altijd een school met 'ons soort kinderen', dat wil zeggen beschaafd, welopgevoed, gedisciplineerd en prestatiegericht.

Ondanks enkele kritische punten vind ik dat Don Weenink met dit proefschrift een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de onderwijssociologie. Deze studie biedt een rijke bron aan informatie over historische

ontwikkelingen in de hogere echelons van het voortgezet onderwijs. Ze geeft inzichten in onbedoelde effecten van beleid en biedt interessante vergelijkingen met elitaire scholen in Engeland en Frankrijk. Het onderzoek laat ook zien hoe groot de invloed van wilskrachtige en sociaal competente ouders kan zijn op ontwikkelingen binnen het onderwijsstelsel. Verder biedt de studie een dieper inzicht in specifieke keuzeprocessen en de inspanningen van ouders om hun kinderen richtingen op te sturen die een redelijke garantie bieden op behoud van status binnen een wereld die steeds competitiever wordt. Tot slot geeft dit proefschrift opnieuw aanleiding tot een herbezinning op de vraag of we hier getuige zijn van reproductie van ongelijkheid *door* het onderwijs of dat we veeleer moeten concluderen dat de sociale reproductie een gevolg is van handelingen en intenties van de ouders. In die laatste visie is het onderwijs hooguit medeplichtig. Het onderwijs kan nauwelijks worden verweten dat ouders uit de hogere klassen goed gebruik weten te maken van hun recht het soort onderwijs voor hun kinderen te organiseren en te kiezen dat zij het best bij hen vinden passen. Dat recht staat overigens verwoord in artikel 26 lid c van de universele verklaring van de rechten van de mens.

Mart-Jan de Jong